

Зубрицька М. І.,

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри української мови

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

САКРАЛЬНЕ НАПОВНЕННЯ ТА СТИЛІСТИКО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ ІЗ КОМПОНЕНТАМИ ДУША І СЕРЦЕ (НА МАТЕРІАЛІ МАЛОЇ ПРОЗИ ІВАНА ФРАНКА)

Анотація. У статті здійснено аналіз функціонування загальноживаних та модифікованих фразеологічних одиниць (далі – ФО) з компонентами «душа» і «серце». Зосереджено увагу на власне семантичних трансформаціях, контамінаціях та випадках подвійної актуалізації фразем, їхньому сакральному наповненні в дискурсі художніх текстів Івана Франка.

Ключові слова: фразеологізм, сакрум, семантична трансформація, подвійна актуалізація, стилістично марковані ФО, контамінація, контекст.

Постановка проблеми. Ідеологічний каток «радянського франкознавства» ігнорував функціонування сакруму у творчості Івана Франка, однак божественне начало було для письменника джерелом глибинної мудрості, акумулятором духовного знання. Сакрум є однією з найважливіших субстанцій людського існування, «квінтесенцією релігійного світовідчуження й буття» [7, с. 29]. Суть Франкової релігійності проявляється у кордоцентричності його творчості, бо, на думку митця, призначення людини – «рости серцем», серед «бур і тривоги» віднайти шлях серця, любові, віри, надії й мудрості. Найбільше, чого може прагнути людина, – пізнати Христову любов, відчувати «повноту Божу». Прояв сакрального в письменстві загалом і в творчості І. Франка зокрема дає можливість створити одно- або двовимірну проекцію, певну модель-матрицю, що дає змогу проникнути в глибинні структури контексту.

Філософське наповнення лексеми *душа* як центральної одиниці макрополя *дух – душа – життя – безсмертя – вічність* сягає своїм корінням ще в доісторичні часи. У Біблії Святий Павло розрізняє в людині душу, яка «оживляє тіло, і безсмертний дух, що відкритий впливу Духа Святого, який сходить через душу на ще живу або вже воскреслу людину» [3, с. 113]. Лексема *серце* тисячоліттями вважалася символом життя, осередком душі, життєвої мудрості, любові; вирішальною силою в протистоянні добра й зла; джерелом почуттів та емоцій. У біблійному трактуванні *серце* – це метафоричне джерело духовності та моральності особистості, її характеру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Лінгвостилістика демонструє вдалі спроби цілісних досліджень функціонування сакрального світобачення письменників крізь призму стрижневих слів-концептів. Це насамперед монографії М. Скаб, П. Мацьківа, І. Набитовича, наукові праці Л. Михаць, О. Каракуці, М. Якіма, О. Пілька та ін. Ґрунтовне вивчення говіркової фразеології в художньому творі як засобу вираження мови тексту, експресійно-емоційного оцінювання, ставлення автора до персонажів належить до важливих завдань сучасного мовознавства, оскільки до сьогодні відсутні спеціальні праці, присвячені аналізу сакрального наповнення ФО.

Зауважимо, що фраземіка окремих творів Івана Франка вже перебувала в центрі уваги мовознавців [6, с. 745; 10, с. 7]. Щодо так званої «малої прози» Івана Франка, то її словесно-виражальні засоби, у тому числі й ФО, вивчені недостатньо.

Отже, актуальність дослідження зумовлюється, по-перше, значним кількісним складом ФО з компонентами «душа» і «серце»; по-друге, важливим сакральним та експресивно-стилістичним наповненням ФО в текстах; по-третє, відсутністю наукових розвідок про функціонування модифікованих ФО в художній прозі Івана Франка.

Мета статті – дослідження мови текстів прозових творів Івана Франка, зокрема власне семантичних трансформацій, випадків подвійної актуалізації та стилістичної ролі стійких висловів із зазначеними компонентами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Здатність ФО виконувати ту чи іншу образну функцію ґрунтується на їхньому конотативному значенні. Фразеологізмам притаманні образність, емоційність, оцінність, стилістична забарвленість, потенційна здатність до трансформації. Усе це сприяє динамічності ФО, визначає їхнє місце й роль у художніх текстах. Крім того, ці утворення мають глибокий сакральний сенс, відображають сутність ментальності української нації.

В інтерпретації значення ФО важливу роль відіграє контекст. У мові художнього тексту Івана Франка переважають образно-метафоричні засоби вираження думки. При метафоризації понять сутність речі, явища, події ускладнюється, можливе виникнення подвійного, а то й множинного перетинання, взамонакладання концептуальних сфер, які опосередковують образне сприйняття поняття. Найбільш цікавим і різноманітним у такому ракурсі є матеріал фразеологічної підсистеми мови, оскільки фразеологізми несуть у собі високий заряд сакруму, експресивності, образності, емотивності та оцінності. Оцінка – це завжди наявність «плюса» або «мінуса» у значенні слова. І проблема полягає в тому, що оцінність – явище суто суб'єктивне, тобто в будь-якій оцінці будь-чого завжди є особиста зацікавленість, емоційне ставлення до сказаного.

У текстах виділяємо такі групи власне семантичних трансформацій ФО:

- 1) ФО, які розширюють свою семантику за рахунок уведення додаткових, нових компонентів: *живу душу вратуємо; запродав ти душу, швидко дістанешся в його пазурі* [9, с. 243];
- 2) ФО, які в певних контекстуальних умовах змінюють фразеологічне значення: *печать наложити на душу; офірувати душу; покласти душу* [9, с. 116].

У контексті твору зазначені ФО перебувають у нетрадиційному оточенні, вживаються в нових зв'язках, що спричинює

зміну їхньої семантики. Актуальною є проблема класифікації різноманітних способів подвійної актуалізації. У мовознавчій літературі поширена думка про неможливість створення класифікацій численних різновидів цього типу трансформацій на основі якоїсь однієї, спільної для всіх диференційної ознаки, бо такої ознаки не існує взагалі. Тому систематизація цього виду семантичної трансформації, як і інших її різновидів, полягає в послідовному виявленні таких розрядів, які на кожному ступені класифікаційної схеми протиставляються один одному за якоюсь однією ознакою при спільності всіх інших. Семантично трансформуючи ФО, письменник прагне привернути увагу читачів до глибини їхніх значень, показати найрізноманітніші емоційні грані.

По-іншому відбувається подвійна актуалізація там, де немає генетичного прототипу. Неможлива реалізація семантичної двоплановості таких виразів, як, наприклад: *віддати Богу душу, не мати Бога в серці, сховати в серці, сміятися в душі* і под., оскільки вони не можуть сприйматися буквально. Тут має місце метафоризація семантики компонентів фразеологізму. Таку подвійну актуалізацію доцільно назвати частковою, або ж семантизацією окремих компонентів ФО, напр.: *«Треба тільки, щоб чоловік доложив старунку до всього, що робить, – щоб душу свою вложив у діло: тоді й діло буде з душею, – живе. Он як! А хто душі своєї в діло не вложит, той і не найде її, чи як ви думаєте, га?»* [9, с. 326] (пор. **вкладати / власти (всю) душу** – робити, виконувати що-небудь із великою любов'ю, старанністю).

Іноді трапляються контексти, у яких оказіональні зміни призводять до поширення фразеологізму, що виконує функцію обставини, яка деталізує зміст фразеологізму стосовно конкретної ситуації: *«Мене щось стисло за серце, мов чорний рак здоровим щипом. Я весь стрепенувся, по мені пройшло неясне чуття, що той чорний рак, ухопивши мене тепер за серце, не попустить його вже ніколи»* [9, с. 321]; *«І відчувуючи серцем усе те, що ті люди перетерпіли в своїм життю, відчувуючи як близький, як коли би вони були частиною його самого, він почув, як холодний піт краплями виступав на чолі. Тільки тепер він пізнав, що єсть біда, пізнав, що вона таке»* [9, с. 157]. У цих реченнях бачимо, що після фразеологізму вживається один із його компонентів. Таке повторення компонента ФО в межах однієї фрази або сусідніх фраз спричинює його семантизацію.

Коли йдеться про ФО з компонентом «душа», І. Франко дуже часто надає цьому поняттю рис живої істоти, переводить поняття «душа» з категорії абстрактності в категорію конкретності, тобто в те, що ми можемо побачити, відчутти на дотик: *«Як відомо, руська душа не зараз по смерті летить на той світ, але ще якийсь час літає по тих місцях, де спочиває тіло. Може, се перша кара за її життєві гріхи – приглядатися невидимо до того, що з її тілом і нам'яттю роблять по смерті. Так воно, чи ні, досить, що душа нашого Русина почувла се дуже дошкульно. Коли зійшлися лікарі, щоб краяти і шматувати її тіло, вона в виді мухи сіла на великім чорнім цвяху, яким були прибиті до хреста ноги дерев'яного Христа, що стояв у головах катафалка. Сиділа і чула розмову ескулапів, не можучи однаке ніяким способом виявити свого осуду про неї»* [9, с. 243].

Фразеологізми поширюються за рахунок вклинювання займенників, котрі не спричиняють суттєвих змін у семантиці ФО, проте конкретизують іменникові компоненти: *дбай за свою душу; будили якись забанки в душі*.

Невелику кількість у проаналізованих текстах становлять ФО, в яких обставини-поширювачі виражені іменником із прийменником: *в серці закипає якась неприязнь за образу*.

Типовим для І. Франка є поширення ФО прикметником: *живе людське серце, одиноке жіноче серце*. Більшість оказіональних, нефіксованих у фразеологічному словнику української мови фразеологічних сполучень зазнають авторських трансформацій: *вийнято з-під серця; у душі темніше, ніж у казні; у серці ворушиться грижа*.

Серед різноманітних стилістичних прийомів вирізняється влучне поєднання в одному стійкому виразі як буквального, так і переносного значення. Двоплановість ФО як засіб створення різноманітних стилістичних ефектів І. Франко віртуозно використовує, створюючи такі контекстуальні умови, за яких взаємодіють вузький і широкий контексти, контекст і ситуація мовлення, часто реалізується лексичне значення вільних словосполучень і фразеологічне значення стійких виразів. На основі проаналізованого матеріалу виділяємо два види подвійної актуалізації ФО:

1) видозміна семантики ФО в цілому в спеціально створеному автором контексті (повна подвійна актуалізація);

2) видозміна потенційної семантики компонентів ФО в спеціально створеному автором контексті (часткова подвійна актуалізація).

Розглянемо першу групу ФО. *«Кашель рвав груди і запирав дух, стискав серце слухача залізними кліщами»* [9, с. 225]. Широкий контекст реалізує значення двопланово. *«І як же скоро та школа наповнила тіло моє терпінням, а душу розпукою»* [9, с. 241]; *«Руська душа не зараз по смерті летить на той світ, а ще деякий час літає по тих місцях, де спочиває тіло»* [9, с. 258]. В основі створення стилістичного ефекту подвійної актуалізації лежить ФО, а вільне словосполучення є вторинним. Однак вільне й фразеологічне словосполучення часто перебувають у так званій бінарній опозиції: *«Двигаючи ціле пекло болю і жалю, полетіла душа звичайною сонячною стежкою, але швидко й зблудила з неї»* [9, с. 247]. Спеціально створений письменником контекст призводить як до буквального, так і до асоціативного сприймання значення ФО: *«немов ті двадцять крейцерів вийнято з-під серця»* [9, с. 273], (асоціація з тридцятьма Іудиними срібняками).

Завдяки метафоризації в спеціально створеному контексті лексичного значення одного з компонентів ФО автор досягає поглиблення образу аж до гіперболізації: *«В його душі ще темніше, ніж у казні... Зір його душі сягав... Бідна душа чула ці слова, але не могла відповісти нічого, лише затріпотіла весельчаними крильцями»* [9, с. 298].

Контамінацією дослідники називають поєднання в одному виразі двох чи більше фразеологізмів. Вона здійснюється на основі семантичної близькості ФО або їхньої формальної схожості. Досліджуваний матеріал дає змогу виділити такі різновиди контамінації, що виникають на основі семантичної близькості або ж навіть антонімічності: *«Отче, що ви без серця, се я бачив учора, оглядаючи синяки та струпи на тих дітях. А тепер бачу, що ви й без честі...»* [9, с. 311].

Трапляються випадки, коли в одному конотативному полі поєднуються антонімічні ФО, сутність яких полягає в тому, що вони взаємно виключають одна одну. Це зразки фразеологічної контамінації (від лат. *contamination* – схрещування, змішування), що розглядається як схрещування в одному виразі двох або кількох ФО: *«Будь ласкав, Бовдурику, лобчику, – відказав так*

само лагідно жидик, – *іди собі з богом до дідька!*» [9, с. 146]. Таке поєднання відзначається особливою своєрідністю експресивно-емоційних та оцінних нюансів. Відбувається не просто поєднання ФО, а взаємопроникнення слів, своєрідне накладання й злиття значень різних ФО внаслідок мимовільних чи свідомих зближень: смислова компресія, лаконізація [8, с. 149]. Поєднання антонімічних ФО *йти з Богом* та *йти до дідька* утворює семантично поглиблене комбінаторне значення, яке виводиться зі значення слів – компонентів фінальної частини висловлювання. Такий тип контамінації кваліфікується нами як творчий процес, що відбувається з волі автора й передбачає конкретну стилістичну мету: увиразнення, конкретизацію, посилення емоційності ФО.

Семантико-стилістичні відтінки, які вносяться оказіональними елементами в семантичну структуру фразеологізму, характеризуються двоїстою природою. По-перше, вони відновлюють пряме лексичне значення пояснюваного компонента, по-друге, конкретизують значення всієї ФО, підкреслюючи її семантичну цілісність.

Висновки. Таким чином, на основі проаналізованого матеріалу можна стверджувати, що семантика концептів «душа», «серце» у складі ФО наповнена індивідуально-авторським світосприйняттям, оригінальною образністю, а узагальнено-образне значення як традиційно-усталених, так і оказіонально-модифікованих фразеологічних одиниць увиразнює філософсько-психологічну й семантико-стилістичну тональність тексту. У поєднанні з тропами ці авторські винаходи максимально реалізують художні можливості контексту, стають осердям свіжих, пластичних образів чи асоціацій, тобто це і є підставою для подальшого ґрунтовного вивчення ФО у всій творчій спадщині Івана Франка.

Література:

1. Гузар З. Sacrum І. Франка / З. Гузар // Sacrum і Біблія в українській літературі; за ред. І. Набитовича. – Вид-во Ingvart.– Люблін, 2008. – С. 167–181.
2. Демський М. Франко – фразеограф / М. Демський // Тези II щорічної міжвуз. наук. конференції. – Львів, 1966. – С. 74.
3. Жюльєн Н. Словарь символов: иллюстр. справочник / Н. Жюльєн. – Челябинск: «Урал ЛТД», 1999.
4. Каракуця О. Фразеологізми української мови з компонентом душа (структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний

аспекти): автореф. дис. ... канд. філол. Наук: 10.02.01 – українська мова / О. Каракуця. – Х., 2002. – 19 с.

5. Куцик О. Концепт «душа» як образно-смисловий центр формування українських фразеологізмів / О. Куцик, В. Русецька // Молодь і ринок. – 2008, № 11. – С. 34–38.
6. Михаць Л. Трансформація фразеологічних одиниць у художньому тексті (на матеріалі оповідань Івана Франка) / Л. Михаць // Франкознавчі студії. – Дрогобич: «Коло», 2007. – С. 745–749.
7. Набитович І. Універсум sacrum'у в художній прозі (від модернізму до постмодернізму) / І. Набитович. – Дрогобич-Люблін: Посвіт, 2008. – 600 с.
8. Ужченко В. Нові лінгвістичні парадигми «концепт – фразеологізм – мовна картина світу» / В. Ужченко // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: збірник наукових праць. – Запоріжжя, 2006. – С. 146–151.
9. Франко І. Зібрання творів у 50-ти т / І. Франко. – Т. XV, XVI, К., 1976.
10. Яким М. Фраземіка поеми Івана Франка «Мойсей» / М. Яким, О. Пілько. – Дрогобич: «Коло», 2005. – 68 с.

Зубрицька М. І. Сакральное наполнение и стилистико-функциональные особенности фразеологических единиц с компонентом «душа» и «сердце» (на материале малой прозы Ивана Франко)

Аннотация. В статье дается анализ функционирования традиционных и трансформированных фразеологических единиц, сфокусировано внимание на собственно семантических трансформациях, двойной актуализации, контаминации фразеологизмов, а также на их сакральном наполнении в дискурсе художественных текстов И. Франко.

Ключевые слова: фразеологизм, семантическая трансформация, двойная актуализация, стилистически маркированные ФЕ, контаминация, контекст.

Zubrytska M. Sacred content and stylistic functional features of phraseological units with the components “soul” and “heart” (based on Ivan Franko’s short prose)

Summary. The article focuses on analysis of functioning of traditional and transformed phraseological units (PU). Attention has been paid to semantic transformations and cases of contamination and double actualization of PU, their contamination along with their sacral meaning in the discourse of the literary texts written by Ivan Franko.

Key words: phraseological unit, sacrum, semantic transformation, double actualization, stylistically marked PU, contamination, context.